

**ВЗАИМОВРЪЗКАТА МЕЖДУ ДУБИТАТИВА
И КАТЕГОРИИТЕ ЛИЦЕ И ЧИСЛО
В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК¹**

Красимира Алексова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**THE RELATIONSHIP BETWEEN THE DUBITATIVE,
THE PERSON AND GRAMMATICAL NUMBER GRAMEMES**

Krasimira Aleksova

Sofia University St. Kliment Ohridski

Abstract. The paper focuses on the relationship between the semantics of the dubitative and the gramemes of 1st person and the singular grammatical number. On the basis of specific examples the study justifies the greater frequency of the uses of dubitative forms in 1st person singular against the less frequent and more particular uses of conclusive and renarrative forms in 1st person singular.

Keywords: conclusive, semantic relations, dubitative, 1st person, singular, renarrative

1. Въведение

Отношенията, в които влизат помежду си граматическите категории, са тема, която десетилетия наред задържа интереса на изследователите, независимо дали става въпрос за един език, за съпоставка на езици, или за типологически проучвания (напр. Бондарко, ред./Bondarko, red. 1996, Дмитренко и др., ред./Dmitrenko i dr., red. 2016, Николова/Nicolova 2003, Храковский, ред./Hrakovskij, red. 2003, Aikhenvald, Dixon 1998, Malchukov 2011 и мн. др.). В настоящата работа се изследват отношения между признаци, които изграждат значения на граматически категории, т.е. става дума за явления на парадигматичната ос, включваща както селекция на стойности на признаци, така и комбиниране между селектираните стойности. За разлика от това синтагматичната ос се възприема като ос на комбиниране на езикови единици.

¹ Настоящият текст е резултат от изпълнението на научната програма на проекта „Еволюция на граматическия строеж на българския и руския език в съпоставителен план: корпусен подход и формални граматика“, договор N ДНТС/Русия 02/2, 14.06.2018 г., Фонд „Научни изследвания“, МОН, Р България. Изказвам благодарност за финансовата подкрепа.

Обект на изследване тук са взаимоотношенията между значението на дубитатива като грамема в рамките на категорията евиденциалност и значението на категориите лице и число. Акцентът се поставя върху отношенията между дубитатива и грамемите 1 л. и ед.ч. За реализирането на изследването им първо се разглеждат накратко видовете връзки между граматическите категории, а след това се конкретизират отношенията между дубитатива и грамемите 1 л. и ед.ч. Дават се конкретни примери, които са основа за съпоставката на връзките между дубитатива и 1 л., ед.ч., от една страна, и от друга страна, връзките между конклузива и ренаратива с 1 л., ед.ч.

2. Видове отношения между граматическите категории

Разнообразието от връзки между морфологическите категории поражда стремението да се класифицират и да се разграничат както понятийно, така и чрез назоваването им с отделни термини, напр. *взаимозависимост*, *взаимовръзка*, *взаимодействие* и *взаимообусловеност*. Храковски посочва като родово понятието *отношение* между категории, което включва като видови понятията *взаимодействие*, разбирано като отношение, при което се наблюдава видоизменение на едната или двете граматически категории, и *взаимообусловеност*, разбирана като „задължително съществуване на две категории“ (Храковски/Hrakovskij 1996: 25). От своя страна, *взаимозависимостта* се дефинира като отношение, което възниква при наличието на общ семантичен компонент между категориите (Ярцева/Jarceva 1975). Стремещът да се изяснят отношенията между посочените по-горе четири понятия, доведе до опит за по-строгото им дефиниране и разглеждане на йерархичността им (Алексова/Aleksova 2008).

В настоящата работа под *взаимозависимост* се разбира отношение между граматически категории, което не води задължително до видоизменение в едната или в двете категории. То е родово спрямо понятията *взаимодействие* и *взаимообусловеност*, както става ясно от фиг. 1. Липсата на взаимозависимост означава, че значението на терминалната грамема е общност от стойностите на отделните признаци без семантични модификации, без пораждање на интрапарадигматични значения и без формална промяна в категориите.

От своя страна, при *взаимозависимите* категории се наблюдават два случая: *взаимовръзка*, при която не настъпва промяна в парадигмата на едната категория, но пък са налични семантични модификации или специфични употреби, и *взаимодействие* – наличие на формална промяна у една от категориите, като тя се явява доминирана, а другата – доминираща. Формалната промяна може да се изразява в загуба на членове на доминираната категория (веща напр. до съвпадение на нерезултативните и съответните им резултативни времена в пасив, съвпадение на директните и съответните им индиректни времена в косвените евиденциали в българския език) или загуба на цялата доминирана категория (напр. загуба на рода в мн.ч. при прилагателни, числителни, местоимения, причастия в българския език). Айхенвалд и Диксън отделят три случая на интеракция между граматическите категории, които всъщност са видове *вза-*

имодействие: 1) наличието на грамемата X от категорията x изключва категорията y , 2) наличието на грамемата X от категорията x изключва грамемата Y от категорията y , 3) наличието на грамемата X от категорията x води до формално неразграничаване на грамемите Y_1 и Y_2 на категорията y (Aikhenvald, Dixon 1998). В. Храковски описва 8 случая на видоизменение на доминираната категория (наричана от учения рецесивна категория), които тук няма да бъдат изброявани (вж. Храковски/Hrakovskij 1996).

Фигура 1: Видове отношения между граматическите категории

3. Отношенията между дубитатива и грамемите 1 л. и единствено число

За да се изяснят отношенията между дубитатива, лицето и числото, е необходимо да се разгледат техните семантични признаци. Дубитативът като грамема, която е част от граматическата категория евиденциалност, изразява резервираност най-често към препредавано чуждо първично изказване. Тя може да има множество контекстови реализации: колебание, съмнение, недоверие по отношение на надеждността и/или достоверността на чуждо изказване, неодобрение на действието/факта или неодобрение на автора на първичното изказване, а оттам и в цялост на неговото изказване, абсолютно отхвърляне, вкл. иронично или саркастично, на правдоподобността на информацията, на целесъобразността, навременността, необходимостта на действията в първичното изказване, оценяване на препредаваната информация като лъжа (вкл. собствена), а при чуждо изказване – дори като дезинформация, и др. Именно богатството от контекстови реализации, които надхвърлят понятието недоверие, обясняват предпочитанието на признака резервираност в м. недоверие в дефиницията на значението на дубитатива.

От гледна точка на теорията на граматическите опозиции Г. Герджиков определя инвариантното значение на дубитатива чрез признаците *преизказност* и *субективност* (Герджиков/Gerdzhikov 1984). Посочването им тук допринася за изясняването на интрапарадигматичните отношения между тези стойности на признаците и признаците, изграждащи значенията на грамемите в категориите лице и число.

Значението на 1 л. в ед.ч. може да се опише чрез признаците *комуникатор* и *говорещ*. Според теорията на граматическите опозиции то е двойно маркираният член на категорията *лице*. Комбинирането, от една страна, на признаците *субективност* и *преизказност*, и от друга на признаците *неплуралност* (израждащ значението на ед.ч.) и *комуникатор*, *говорещ* (формиращи значението на 1 л.), води до възникването на отношение между трите грамеми от типа *взаимовръзка* – вид *взаимозависимост*, при което комбинирането на признаците на трите категории не води до промяна на формалната парадигма, но се появяват специфични употреби. Спецификата в конкретния случай е интензифицирането на употребите на 1 л., ед.ч., тъй като актуалният отправител на съобщението отхвърля достоверността на чуждо изказване за самия себе си. Този тип употреби се характеризират с повишена експресивност и емоционалност.

Конкретните употреби подкрепят това наблюдение. В (1) говорещото лице предава с дубитатив в 1 л., ед.ч. чуждо субстратно изказване в императив, в което актуалният пишещ е бил във функцията на съкомуникатор (2 л., ед.ч.). Дубитативното сегашно време **съм бил пишел** се явява в непряката реч след глагол за речева дейност във въвеждащото изречение. С дубитатива пишещият изразява своето емоционално несъгласие с необходимостта да извърши действието, което изисква съкомуникаторът му в субстратното изказване (в случая явно това е съпругата/приятелката на пишещия).

- (1) *Казах ѝ на моята, че ще го пиша необитаем апартамент, оная ми вика да **съм бил ходел** в ОПК, да накарам някой от тях да дойде с мен*
(m.dnes.bg/comments.php?id=168169&cp=6)

Дубитатив в 1 л., ед.ч. може да се яви и при пряко възпроизвеждане на чуждо субстратно изказване в императив, както е в (2).

- (2) *Ааа, искате и да **съм бил пишел** нещо, като работи блогът ли?! Айде пъксега и вие - не може всичко наведнъж, я! :).*
(extelligence.ringlet.net/flashs/archives/cat_random.html)

Дубитативно сегашно време в 1 л. ед.ч. се съдържа в (3), онагледяващо случай на пряко възпроизвеждане на чуждо изказване, в което актуалният пишещ е бил съкомуникатор, а глаголът е бил оформен в сегашно време на индикатива:

- (3) *Според нея аз всъщност не я обичам. **Бил съм казвал**, че я обичам, **бил съм мислел**, че я обичам, но **не съм я бил обичал**.*
(https://www.goodreads.com/book/show/60427.Missing_Kissinger)

От множеството възможности за оформяне на субстратното изказване тук ще посоча и случай на пряко възпроизвеждане с дубитативно бъдеще време на чуждо субстратно изказване в индикатив, в което актуалният говорещ е бил най-вероятно несъкомуникатор (т.е. използвано е 3 л. ед.ч.) – вж. (4):

- (4) *Бях един от първите, които се свързаха с чужди консултантски организации. Но това тогава прозвуча като национално предателство.*

Щял съм бил да продам завода на американците!?!)

(http://www.infotech.bg/homepages/mayor_kalchev/portret.htm)

Дубитативно бъдеще време в 1 л. ед.ч. при пряко възпроизвеждане на чуждо изказване, но с по-ниска степен на експресивност в сравнение с (4) (личащо от пунктуационното оформяне), може да се наблюдава в (5).

- (5) *Щяла да ми погоди номер. Представяш ли си? **Щял съм бил да съжалявам.***

Ако съжаля за нещо, то ще е за решението си да се ожена за тази нахалница. (<http://otkrovenia.com/main.php?action=show&id=182866>)

В (5) дубитативът **щял съм бил да съжалявам** е употребен в контекст, съдържащ дубитативни употреби на ренаратива (*щяла да ми погоди*). Това не е незначим факт, като се има предвид, че една от причините за относително по-редките употреби на дубитатива е именно възможността преизказни форми с подходящи лексикални или интонационни средства да се употребят на мястото на дубитатива.

Дубитативно бъдеще може да се наблюдава и в пряката реч на художествени произведения – вж. (6), макар че в настоящата работа се представят предимно примери от интернет.

- (6) *Подир малко друго му мина през ума и се разсърди:*

– **Щял съм бил да го убивам!** Какво ще го убивам, казах му, че видях пчелите му при моите, меда ми крадат, туй му казах. (Чифликът край границата, Й. Йовков)

Съвместната употреба на преизказни форми с дубитативна семантика и на дубитативни форми не е рядко явление. То може да се види и в (7), в което в първото изречение е употребен ренаратив с дубитативен нюанс в 3 л. ед.ч. – **щяла да ми държи сметка**, а след дубитативната форма в 1 л. ед.ч. **била съм крадяла**, има още една дубитативна форма, но в 3 л. ед.ч. (**щяла била да дойде**).

- (7) *Тя щяла да ми държи сметка отсега нататък къде отивали парите, които синът и изкарвал (затова дойде), защото аз съм била виновна, че все сме били без пари. **Била съм крадяла**, щяла била да дойде с полиция и да влезела с вратата в нас. Хора, това е жена на 65 години напълно с разума си.* (Re: 4.06–10.06.2012 г. Слънчева и усмихната!)

Дубитативен аорист в 1 л. ед.ч. може да се наблюдава в непряката реч – вж. (8), при препредаване на чуждо субстратно изказване в индикатив, в което актуалният говорещ също е бил най-вероятно несъкомуникатор (3 л. ед.ч.).

- (8) *Сега държавата сама тръгна по този път, защото друг всъщност няма. А тия, които казват, че аз **съм бил разсипал** КТМ – да пообиколят света и да*

видят за какво става въпрос. “ – не проумява евтиния популизъм на опонентите си Калчев. (http://www.infotech.bg/homepages/mayor_kalchev/portret.htm)

Експресивността на дубитативните форми в 1 л. ед.ч. обяснява и употребите им в стихотворения – (9), (10) и (11)

(9) **Щял съм бил да хвана хрема,**
после да ме заболи корема

(Сладолед, Иван Груев, <http://literaturensviat.com/?p=45554>)

(10) **Питам аз какво го мъчи,**
той се дуе и се пъчи.

Щял съм бил да видя аз

как се кълца селски праз. (По съседски) (<http://spodeli.net/18/story-22079.html>)

(11) **Лъгал съм на вересия.**

Бил съм лъгал, казват.

Даже съм лъжел – говори се – непрекъснато!

Хъм, **бил съм лъжел...** (<http://www.crossroadbg.com/henri-shou.html>)

В подкрепа на виждането за високата степен на емоционалност на дубитативните употреби в 1 л. ед.ч. е и появата на девиации – несъществуващи форми, които може да се назоват метафорично „сврхдубитативи“ – подчертани в (12), (13).

(12) **Ха-ха-ха, щял съм да бъда лъган...**

Щял съм бил да бъда лъган...

Щял съм бил да съм бил лъган...

И при това - бил съм те лъгал...

Кога бе, кога бих те лъгал? (<http://www.crossroadbg.com/henri-shou.htm>)

(13) «Някои политически лидери се били надявали, че **съм бил щял да съм си бил подал** оставката, евентуално...» Стил на мислене, изказ и управление... (http://dnes.dir.bg/news_comments.php?id=17084955&tag_id=122244)

4. Съпоставка с взаимовръзката между конклузива и ренаратива и грамемите 1 л. и единствено число

Спецификата на взаимовръзката между дубитатива и грамемите 1 л. и ед.ч. проличава в съпоставка с отношенията между другите два косвени евиденциала – конклузива и ренаратива, с грамемите 1 л., ед.ч. При тях взаимовръзката се състои в пораждаването на употреби, при които говорещият не е осъзнавал случващото, не си спомня за действията и ги преоткрива (или преоценява) в акта на комуникация чрез умозаключение, извод, обобщение (вкл. и адмиративни), т.е. употребяват се конклузивни форми, вж. (14) и (15), или пък ги препредава по думите на друго лице, т.е. употребяват се преизказни форми – вж. (7).

(14) *Ако съм бил разбрал, най-вероятно съм щял да те предупредя.*

(15) *Я, гледай, аз съм бил направил много вкусно ядене!*

Както се вижда от (7), взаимовръзката между ренаратива и 1 л. ед.ч. се състои в наличието на ренаративни употреби с дубитативен нюанс – актуалният говорещ предава чуждо изказване за себе си, което често се различава от неговото виждане за нещата.

Употребите на конклузива в 1 л. ед.ч. са по-редки, отколкото употребите на дубитатива в 1 л. ед.ч. Не е извършвано статистическо изследване и на честотата на употребите на дубитатива и ренаратива в 1 л. ед.ч., но изследователският ми опит говори за преобладаване на дубитатива.

5. Кратки изводи

Между дубитатива и грамемите 1 л. и ед.ч. съществуват взаимоотношения от типа *взаимовръзка*, която се изразява в относително по-чести употреби на 1 л. ед.ч., тъй като актуалният говорещ изразява несъгласие с чуждо изказване за самия себе си. Този извод обаче е верен само на фона на спецификата на взаимовръзката между всеки от другите два косвени евиденциала – конклузива и ренаратива, и грамемите 1 л. и ед.ч. Съпоставката показва, че взаимовръзката между семантиката на конклузива и ренаратива с 1 л. ед. ч. води до по-редки, но специфични употреби: неосъзнаване от страна на говорещия на действието поради това, че той не е бил в подходящо психическо или физическо състояние, забравил е случилото се и в акта на комуникацията или преоценява ситуацията, или възстановява случилото по следите от него, което поражда конклузивни или адмиративни употреби, а може говорещият да препредава това, което е научил от друг, тъй като не е осъзнавал или не е възприемал съзнателно случващото се, като това води до употреба на ренаратив (вкл. и с дубитативен нюанс).

Цитирана литература

- Алексова 2008:** Алексова, Кр. За междукатегориалните връзки на морфологичното равнище. (Aleksova, Kr. Za mezhdukategorialnite vrazki na morfologichното равнище.) – In: *Bulgaristica – Studia et Argumenta. Festschrift fuer Ruselina Nitsolova zum 65. Geburtstag*. Herausgegeben von Sigrun Comati. Specimina Philologiae slavicae. Band 151. Begrundet von Olexa Horbatsch und Gerd Freidhof. Herausgegeben von Peter Kosta, Holger Kusseund Franz Schindler, 76–88. Muenchen: Verlag Otto Sagner.)
- Бондарко, ред. 1996:** Бондарко, А., ред. *Межкатегориальные связи в грамматике*. СПб.: „Дмитрий Буланин“. (Bondarko, A., red. *Mezhkategorial'nye svyazi v grammatike*. SPb.: „Dmitrij Bulanin“.)
- Герджиков 1984:** Герджиков, Г. *Преизказването на глаголното действие в българския език*. София: Наука и изкуство. (Gerdzhikov, G. *Preizkazvaneto na glagolното deystvie v balgarskia ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Дмитренко и др., ред. 2016:** Дмитренко, С., А. Урманчиева, М. Холодилова, В. Храковский. *Грамматические категории в языках мира: иерархия и взаимодействие. Материалы докладов (Санкт-Петербург, 22–24 сентября 2016 г.)*. СПб.: Нестор-История. (Dmitrenko, S., A. Urmanchieva, M.

- Holodilova, V. Hrakovskij. *Grammaticheskie kategorii v jazykah mira: ierarhija i vzaimodejstvie. Materialy dokladov (Sankt-Peterburg, 22–24 sentjabrja 2016 g.)*. SPb.: Nestor-Istorija.)
- Ницолова 2003:** Ницолова, Р. Семантическая гиперкатегория 'характеристика говорящим сообщаемой информации' и её связь с временем и лицом глагола. – В: Храковский, В., ред. Грамматические категории: иерархии, связи, взаимодействие. Материалы международной научной конференции. СПб.: Наука, 108–112. [05.11.2018] http://iling.spb.ru/typo/materials/gc03pdf/nicolova_spb2003.pdf (Nicolova, R. Semanticheskaja giperkategorija 'harakteristika govorjashhim soobshhaemoj informacii' i ejo svjaz' s vremenem i licom glagola. – V: Hrakovskij, V., red. *Grammaticheskie kategorii: ierarhii, svjazi, vzaimodejstvie. Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii*. SPb.: Nauka, 108–112. [05.11.2018] http://iling.spb.ru/typo/materials/gc03pdf/nicolova_spb2003.pdf)
- Храковски 1996:** Храковский, В. Грамматических категорий глагола (опыт теории взаимодействия). – В: Бондарко, А., ред. *Межкатегориальные связи в грамматике*. СПб.: „Дмитрий Буланин“, 22–43. (Hrakovskij, V. Grammaticeskikh kategorij glagola (opyt teorii vzaimodejstvija). – V: Bondarko, A., red. *Mezhkategorial'nye svjazi v grammatike*. SPb.: „Dmitrij Bulanin“, 22–43.)
- Храковски, ред. 2003:** Храковский, В., ред. *Грамматические категории: иерархии, связи, взаимодействие. Материалы международной научной конференции*. СПб.: Наука. [05.11.2018] <http://iling.spb.ru/typo/grammcat2003.html>. (Hrakovskij, V., red. *Grammaticheskie kategorii: ierarhii, svjazi, vzaimodejstvie. Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii*. SPb.: Nauka. [05.11.2018] (<http://iling.spb.ru/typo/grammcat2003.html>))
- Ярцева 1995:** Ярцева, В. Иерархия грамматических категорий и типологическая характеристика языков. – В: *Типология грамматических категорий. Мещаниновские чтения*. Москва: Наука, 1975, 5–24. (Jarceva, V. Jerarhija grammaticeskikh kategorij i tipologicheskaja harakteristika jazykov. – V: *Tipologija grammaticeskikh kategorij. Meshhaninovskie chtenija*. Moskva: Nauka, 1975, 5–24.)
- Aikhenvald, Dixon 1998:** Aikhenvald, A., R. M. W. Dixon. Dependencies between Grammatical Systems. – In: *Language*, Vol. 74, № 1, 56–80.
- Malchukov 2011:** Malchukov, A. Interaction of verbal categories: resolution of infelicitous grammeme combinations. – In: *Linguistics* 49, 1, 2011, 229–282.

Красимира Алексова
София 1504
Бул. „Цар Освободител“ 15
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Катедра по български език
krasimira_aleksova@slav.uni-sofia.bg

Krasimira Aleksova
Sofia 1504
15 Tzar Osliboditel Blvd.
Sofia University St. Kliment Ohridski
Department of Bulgarian Language
krasimira_aleksova@slav.uni-sofia.bg